

RÉSZ ÉS EGÉSZ*

A TUDOMÁNYOS MEGISMERÉS LÁTÓSZÖGEI

F A B Ó E D I T

A rész-egész kapcsolat kérdése rendre felmerül a rendszerszemléletű tudományos eszmecserékben. Vagyis a „részeket” lehet ismerni, de nem lehet megérteni az általuk létrehozott „egész” nélkül, ami mindig több, mint a részek összege. A tételt több szempontból is tárgyalták az elmúlt évezredekben Arisztotelésztől Heisenbergig, s ez volt az egyik kiindulópontja Ludwig von Bertalanffynak, a rendszerelmélet alapító atyjának is.¹ A kiemelkedő kortárs gondolkodók a 2010-es évek végén a társadalom-, bölcsészet- és természettudományok együttműködését szorgalmazták azért, hogy az emberiség megbirkózhasson a 21. század kihívásaival, de ehhez elengedhetetlen az elkülönülő akadémiái tudományágak közötti dialógus – az ismeretek egyeztetése, összeérése.² Emellett más jelentősebb tudományelméleti munkák arra engednek következtetni, hogy a jövőbeni rendszerkutatót az egymástól a lehető legtávolabb lévő rendszerek közötti kapcsolatok felismerése határozza meg, amelyek analógián vagy matematikai bizonyításokon alapulhatnak. A helyes nézőpontok megalapozásához érdemes minél nagyobb látószöveget kialakítani, ami szükségszerűen elvezet az emberi világnak történeti forrásaihoz, amelyek olykor felvetik az egykor volt teljesebb tudás lehetőségét. Mindennek el kell vezetnie ahhoz, hogy a múltat, jelent és jövőt egyben lássuk. A megközelítés egyik lehetséges módja a kultúrákat alkotó erkölcsi elvek összehasonlítása, másik járható útja a kvantumfizika területén alkalmazott, az egység felé vezető elemibb fraktáltörvényszerűségek felismerése. Az alábbiakban főleg a kultúrelméleti szempont érvényesítésére történik kísérlet, ám a szemléletesség kedvéért a természettudományok eredményei is megemlítésre kerülnek.

A TUDOMÁNYOS SZEMLELET

A tudomány képviselői azért dolgoznak, hogy hozzájáruljanak a világ jobbá tételéhez azzal, hogy lépésről lépésre bizonyítják, hogy a világ az ember nézőpontjából is megismerhető és megérthető. Azonban még a műszeres természettudományos vizsgálódások során is előfordulnak olyan események vagy körülmények, amelyekre – egyelőre – nincs magyarázat. A következő két példa ilyen eseteket mutat be.

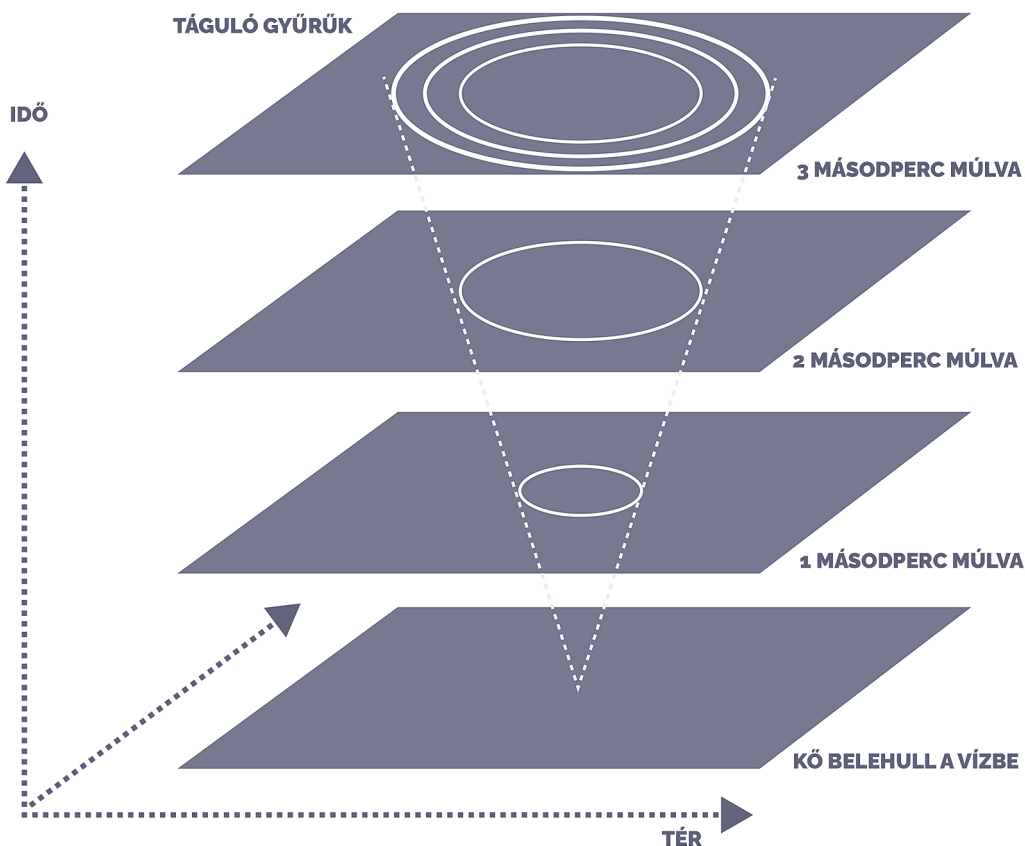
Előként kívánczok ide a kísérleti tudományokban megfigyelt ún. operátori hatás, amely azt jelenti, hogy a kísérletet végző ember jelenléte befolyásolja

* Előadásként elhangzott a World Complexity Science Academy *The Complexity of Sustainability* címmel, Brüsszelben tartott nemzetközi tudományos konferenciáján 2023. szeptember 14-én.

1 Ludwig von BERTALANFFY: An Outline of General System Theory. *British Journal for the Philosophy of Science*, 1950/2.

2 Például: HANKISS Elemér: Kvantummechanika és az élet értelme. *Magyar Tudomány*, 2018/10.

Társadalmi érték – A *Polgári erények legyőzik a jogtalanságot* (Frederick William MacMonnies–Thomas Hastings, 1922) szobrának felállítása New Yorkban az 1920-as évek derekán (*Library of Congress*)

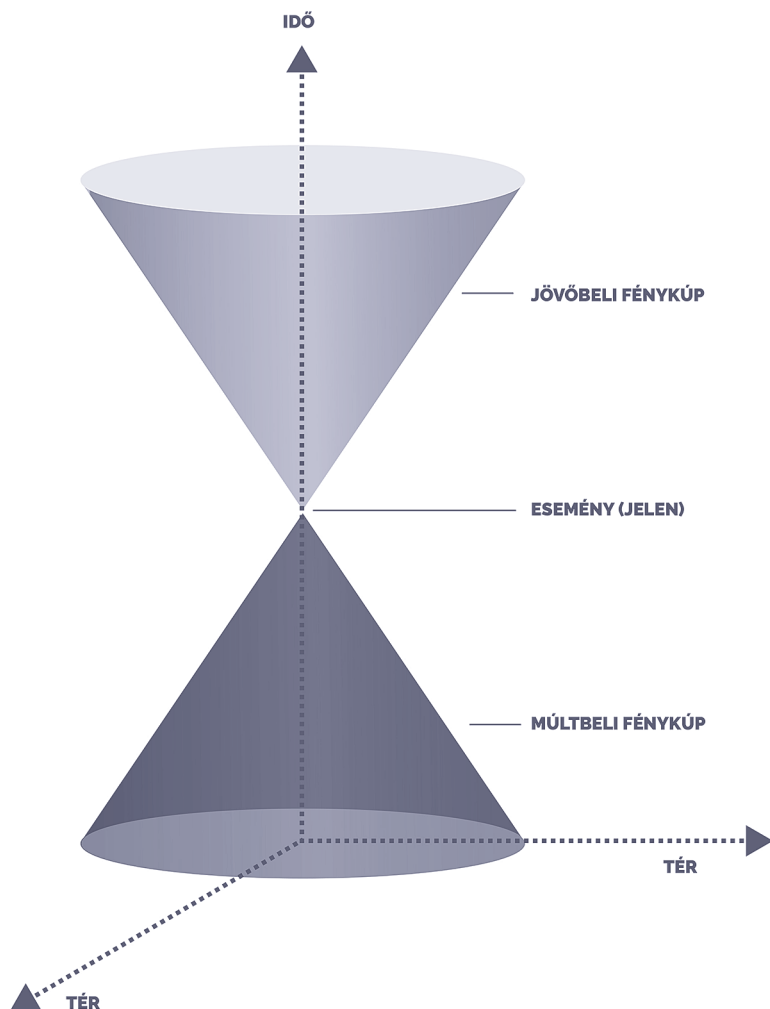
1. ábra: Stephen Hawking ábrázolása az idő és a fény terjedéséről (Frankó Lilla illusztrációja)

a méréseket.³ A jelenség a megnevezéssel rögzítésre került, de a kiváltó ok tisztázatlan maradt. Vagy ugyancsak zavarba ejtők az olyan kísérleti eredmények, mint például René Peoc'h-nak az élő és az élettelen (elektronikus) szervezet kapcsolatáról szóló következtetése, miszerint a kicsibe hatással van a robot működésére.⁴ Az említett példákban nemcsak az a közös, hogy az alanyok biológiai lények, hanem az is, hogy természetfilozófiai értelemben lelkes lények (vö. klasszikus görög filozófusok, Aquinói Szent Tamás). A nyugati világban művelt tudomány a „lélek” lényegét a megfoghatatlansága miatt a vallásokra, misztikus nézetekre hagyta, s csupán a lélek megnyilvánulásának leírására szorítkozik: az ember esetében a pszichológia, az állatoknál pedig az etológia segítségével. Így a látható és a láthatatlan szféra közötti kölcsönhatás fejeződik ki a nyugati – materialista szemléletű – orvostudomány „pszichoszomatikus” diagnosztikai kifejezésében. Persze még hosszan lehetne sorolni az olyan eseteket, amelyek azt igazolják, hogy az anyagi korlátokon túli környezet összefüggésben áll az ember számára érzékelhető valósággal.

A közvetett észlelhetőség azonban a tudományosság számára ingoványos területet jelent, s ezért megpróbál minden olyan véleményt kerülni, amelyet minden kétséget kizáró módon, logikus levezetéssel nem tud megismételhetően igazolni. Ám a kérdések megválaszolása rendszerint még több kérdés felvetését vonja maga után, amelyek közül némelyek előképe felbukkan – a ma vallásának, misztikusnak tekintett – ősi iratokban, feliratokban. A mai tudományosság is csak akkor képes érteni a zavarba ejtően szerteágazó és messze vezető egykori

³ Lásd bővebben: Ivan B. DJORDJEVICH: *Quantum Information Processing, Quantum Computing, and Quantum Error Correction. An Engineering Approach*. Academic Press is an imprint of Elsevier, London–San Diego, 2021. 31–95. és J. C. GRIFFITHS – M. A. ROSENFELD: Operation Variation in Experimental Research. *The Journal of Geology*, 1954/1.

⁴ Lásd bővebben: René PEOC'H: Psychokinetic Action of Young Chickens on the Path of an Illuminated Source. *Journal of Scientific Exploration*, 1995/2. 223–229. és Jean-Pierre COURTIAL – René PEOC'H: Psychokinesis Analysed through Morphic Resonance. *Journal of the Society for Psychological Research*, 2016/2.

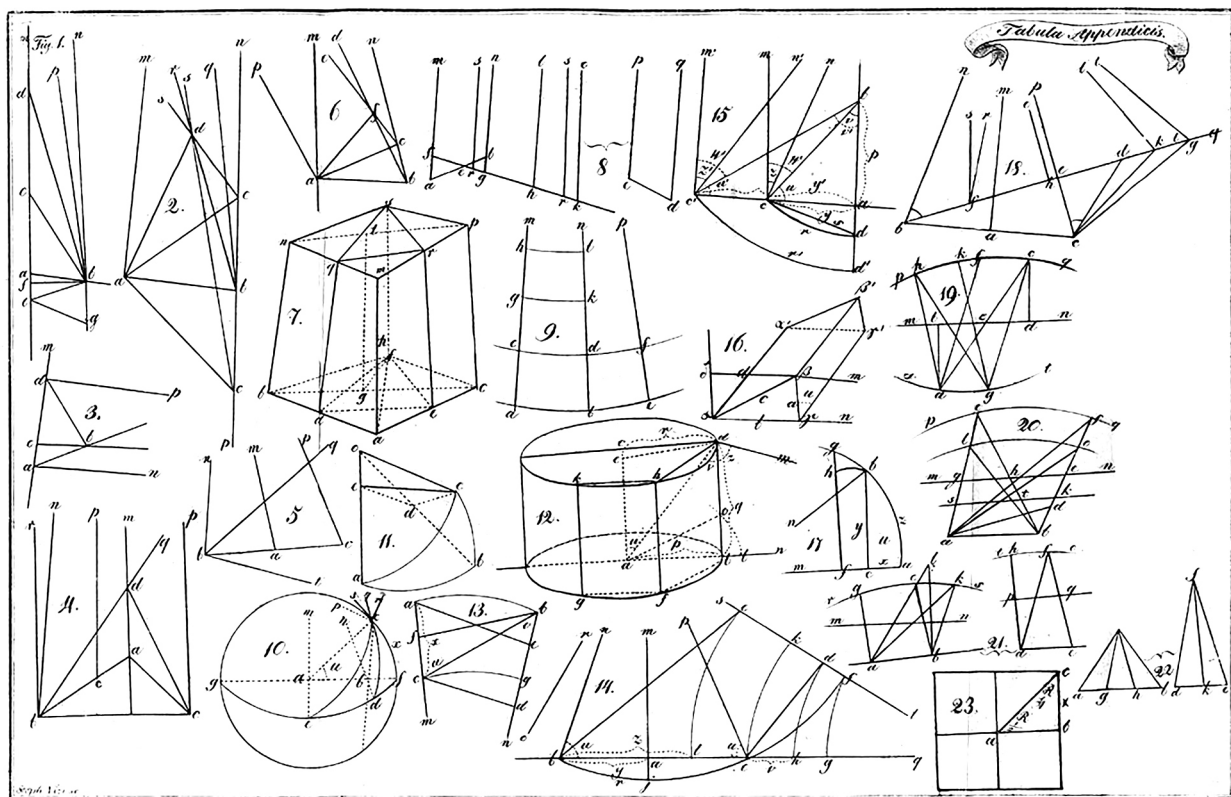
2. ábra: Stephen Hawking ábrázolása a fény terjedéséről (Frankó Lilla illusztrációja)

tudást, amikor újra eljut az ismereteknek arra a fokára, amelyek tükrében már világosak a régi szövegek és ábrázolások. A számontartott emberi kultúra hajnalán a világról alkotott ismeretek tárháza még egységes világképbe tartozott, amely később oszlott fel a vallásokban, a tudományokban, a művészetekben. E valamikori teljességre törekvő ismeretek szintézisét keresi a kozmológia, aminek az egyik legközismertebb közelmúltbeli kutatója, Stephen Hawking téridő-kutatásában eljutott egy két egymásból terjedő háromdimenziós kúpig, amelynek szűkülő alsó része a múlt, metszéspontja a jelen, táguló felső része pedig a jövő, azaz a jelen magában foglalja a múltat és a jövőt (1. ábra).⁵ Az elgondolást inspiráló modell a vízbe dobott kő keltette hullámgyűrűk fogyatkozása volt. Ide kapcsolódik a fény terjedésére vonatkozó nézete is (2. ábra). Azonban hasonló formájú mozgás levezetése található a védikus irodalomban, ahol a rések vagy a szünetek egymásutániségát a szintén a szótagok keltette szűkülő és az összpontból, azaz a csendből táguló hanghullámok mozgásával értelmezi úgy, hogy egyúttal az összpontban, a csendben benne az egész Rigvéda (*rgveda*), vagyis a versekbe foglalt tudás.⁶

a megismerés
végső állomása Isten

5 Stephen HAWKING: *Az idő rövid története. Az ősrobbanástól a fekete lyukakig*, ford. MOLNÁR István – EGRI Győző, Akkord, Bp. 2003.

6 Tony Nader *Human Physiology. Expression of Veda and Vedic Literature. Modern Science and Ancient Vedic Science Discover the Fabrics of Immortality in Human Physiology* (1994) című könyvét ismerteti: <<https://www.tminfo.hu/vedikus-hagyomany/a-veda-es-a-vedikus-irodalom-az-emberi-fiziologiaban-3-maharishi-vedikus-tudomanya-es-technikaja>>.

Összefüggés – Bolyai János táblázata a nemeuklideszi geometriát leíró Appendixben (1832) (Wikimedia Commons)

A képek láttán felidéződnek az általános iskolában tanultak, amikor a tanár szemléltette és elmagyarázta, hogy ha egy vödör vízbe belesik egy kő, az egymás után csökkenő erősségű, köralakban terjedő hullámokat kelt a vízben, majd elérve a vödör falát, abban is hasonló hullámok keletkeznek anyagától függően, aztán – immár az ember számára láthatatlanul – a vödör és a víz hullámzó rezgése továbbterjed a környezetében, a levegőben, a padlón, a földben stb. Tehát ha a rezgéshullámok köralakban terjednek a vízfelület síkjában, akkor az a térben gömbszerűre görbült formát vesz fel. Ha ezt az ember logikusan végiggondolja, akkor nagyon erőltetettnek tűnnek az önmagát elgörbítő téridős elképzelések.⁷ Továbbá, ha valami hullámzik (rezeg), akkor annak ritmusa is van!

A változó tudományos irányzatok között mérlegelő tudós ilyenkor szükségszerűen azokhoz a nagy mérőkövekhez igazodik, amelyek által új lendületet kapott a modern kori tudomány. S akármennyire is megosztottak a tudományágak, az azért a tudománytörténetben kétségtelen, hogy az átütő felfedezések befolyásolják az általános tudomány szemléletet, mint ahogy például a relativitáselmélet színrelépése után is történt. Az azt megelőző egyik ilyen fordulópontra volt Bolyai János – máig teljes egészében feltáratlan – munkássága, amely iránt még Albert Einstein is érdeklődött pályája elején. A magyar matematikus hiperbolikus geometriája a folyamatok térbeli szemléletét erősítette, még akkor is, ha a tudomány a közvetlenül mérhető anyagi világot meghatározó, alig vagy egyáltalán nem érzékelhető részecskék felé fordult. Vagyis a 20. század elején a kvantummechanika elkezdte ledönteni és meghaladni az addigi tudás téziseit. A fizika új ágának egyik központi gondolatát Einstein vezette be 1915-ben, miszerint a fény (később ideértve magát az anyagot is) kettős természetű, azaz egyaránt rendelkezik hullám- és rezgésviselkedéssel.⁸ A felvetés hozzájárult a téridő leírásához és a kozmológiához. A Nobel-díjas elméleti fizikus, miután leírta a fény természetét, felvetette két társával, Borisz Podolszkijjal és Nathan

⁷ Barb MATTSON: 100 Years of the General Relativity. Blueshift, 2015. november 15. <<https://asd.gsfc.nasa.gov/blueshift/index.php/2015/11/25/100-years-of-general-relativity>>

⁸ Albert EINSTEIN: Die Feldgleichungen der Gravitation. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1915/48. 844–847.

Rosennel, hogy ha két elemi részecske valaha összetartozott, szétválásuk után azonos módon viselkednek, azaz a két elem között láthatatlan (egyidejű, azonali) kapcsolat marad fenn.⁹ Ez pedig ellentmond a relativitáselméletnek – a fénysebességnek mint a térben értelmezett időtényezőnek. De azóta leírták a nem tér és a nem idő pozíciót is.¹⁰

Aztán a 20. század végén a fraktálok térhódítása hozott újabb perödületet, ám ezúttal nemcsak a tudományban, hanem a művészetben is. Ugyanis a fraktáloknak van egy jellegzetes tulajdonsága, miszerint a részek hasonlítanak az egészhez, mégpedig a teljes alakzatra, azaz nem ugyanolyanok, hanem – mivel rendszeren belüliek – önhasonlóak. A felfedezés új távlatokat nyitott, és egyúttal emlékeztet arra a fordulatra, amely nem más, mint a bibliai Teremtés kinyilatkoztatása, miszerint „Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra” (Ter 1, 26), közkeletűbb változatban: Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert. Ez pedig alátámasztja Bertalanffy állítását, mely szerint a megismerés végső állomása Isten.

KULTÚRAALAPÚ TÁRSADALOMSZERVEZŐDÉS

A nagy lépésekben tett áttekintés tanulsága az, hogy a társadalom- és kultúra-tudományok területén is – az analógia elve alapján – olyan rész-egész viszonyról szóló szemléletre érdemes támaszkodni, amely a nagy egészet a lehető legteljesebben képes megragadni azért, hogy a részek érthetővé váljanak. Erre kiváló példa Dénes Tamás és Farkas János közös munkája, *A humán társadalom elmélete*.¹¹ Művükben a társadalmi rétegződésméletet ötvözték egy teljesen új matematikai eszköztárral, a multistruktúrák elméletével, a fizikai törvényszerűségek alapján. Alkotásuk több mint meggyőző, azaz lefegyverzően támadhatatlan.¹² Az elmélet egy verssel írható le a legtömörebben, amely a gyermekkori autizmussal élő író-költő és festőművész, Fajcsák Henrietta alkotása, s így szól:

Volt egyszer egy világ, a világban egy bolygó,
a bolygón egy földrész, a földrészen egy ország,
az országban egy város, a városban egy lakás,
a lakásban egy szoba, a szobában egy ember,
s az emberben egy világ.

A szerzőpáros képes levezetni és bemutatni az emberi társadalom értékelvű – kulturális meghatározottságú – szerveződését egy téridőegységben (multistruktúrában). Az elmélet lényege szerint a társadalmi változások maguk anyag-energia-információ hármasszerű folyamatok, és minél inkább virtualizáltak (elvontak, értéktelítettebbek) a társadalmi gondolkodás kategóriái, annál inkább támogatják a hatalomkoncentrációt. Az elemhármassban megnyilvánuló, a virtuális felé történő arányeltolódás folyamatával vezethető le a multistrukturális társadalomelmélet szerinti társadalmi evolúció, azaz a „fejlődéstörténet”. Tizenháromféle társadalmi változás különíthető el egy periódusos rendszerrel, amely lehetővé teszi, hogy a földrajzi térben és a történelmi időben távoli, más létező közösségformációkkal is összevethetőek legyenek egymással az egyes humán társadalmak. A multistrukturális modell bizonyítja, hogy a rendszertulajdonságokat a társadalmi sajátidő vagy a társadalmi energia, illetve erő képezik. Az elméleti fogalomtárban

az emberi
társadalom kulturális
meghatározottságú
szerveződés

9 Albert EINSTEIN – Boris PODOLSKY – Nathan ROSEN: Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete? *Physical Review*, 1935/10. 777–780.

10 Lásd: John G. CRAMER: The Transactional Interpretation of Quantum Mechanics. *Reviews on Modern Physics*, 1986/3.; Steven F. SAVITT: There's No Time Like the Present. *Philosophy of Science*, 2000/67. és *Proceedings of the 1998 Biennial Meetings of the Philosophy of Science Association*. II. köt. Symposia Papers, 2000.

11 DÉNES Tamás – FARKAS János: *A humán társadalom elmélete. Multistrukturális modell alapján*. Gondolat, Bp. 2015. (Az innen származó idézetek pontos helyét a továbbiakban a főszövegben, zárójelben adjuk meg.)

12 FABÓ Edit: A New Theory for the examination of Human society. *Central European Political Science Review*, 2018/3.

szerepel a rendszeridő, a rendszertávolság, a rendszersebesség, a rendszertömeg, a rendszerenergia, rendszererő, valamint a társadalmi munka és a társadalmi teljesítmény kifejezések. Az anyag–energia–információ elemhármás térben való megjelenése, mozgása során a társadalmi egyenlőtlenségekben, a differenciálódásokban és a további szerveződéseknél az információból ismeret, az ismeretből tudás körfolyamatával megragadható az információalapú társadalom. A modellezés rávilágít arra, hogy napjaink globális társadalmában a pénz mint univerzális (csere)érték dominál. Ennek eredménye az „egyértékű társadalom”, amelyben eltűnik az értékek rendszert alkotó jellege.

A szerzők a kultúrát, a tudást nevezik meg az emberi közösségek működése legfőbb mozgatórugójának vagy motiváló tényezőjének, amelynek az információ, az ismeret, a tudáson keresztüli változásain, átalakulásain követhetőek a társadalom összetett rendszereiben. Az emberi közösségek fennmaradása egyedül a kultúra életképességével értelmezhető, ezért a „humán társadalom az egymással együttműködő emberek kultúrateremtő tevékenysége, a különböző generációk közötti értékek és tapasztalatok átörökítése” (78). A törvényszerűségek azonosítását alátámasztja a természetben és a társadalomban egymásnak megfeleltethető rendszerbeli tömeg- és energiatényező, és azt a fontos felismerést hozza felszínre, hogy a „változásban részt vevő objektumok egy közös rendszer részei, vagyis a ható erők nem egymás ellen hatnak, hanem a rendszer állapotváltozása érdekében”. (194). Az elméletben garantált társadalmi energiamegmaradás követelményének szemléltetésére közölték az Európai

Unióra is alkalmazott ún. Aréna-modellt. A teoretikus kísérlet tanulsága szerint „semmilyen »csereeszköz« (legyen az gazdasági, kommunikációs, stb.), amely kultúrákat köt össze, nem létezhet valódi kulturális (gazdasági) háttér nélkül” (256).

E többszörösen kitágított térben komplexebben ábrázolható a társadalmi szerkezet és rétegződés, azaz periodizálható a mobilitás. Sőt, a struktúramegmaradási tételnek köszönhetően, a tér–idő–anyag–energia–információ ekvivalencia miatt,

a vizsgált jelenségekről így pontosabb képet kapunk, mint a megszokott négydimenziós tér–idő reláció alapján. Az alkotók megállapították, hogy „a stabilan öröklődő társadalmi tudás [...] a kultúra, amelynek specifikus leszármazottai az egyes társadalmak, mint ahogy a biológiai öröklődésnek az egyes fajok. A kultúra folytonossága garantálja a társadalom folytonosságát” (280). Az elmélet eleganciája abban rejlik, hogy képes megvalósítani a téridő egységét (multistruktúráját), amelyben a rész- vagy alrendszerek működését az anyag–energia–információ elemhármás közti arányeltolódások változása befolyásolja. A társadalmi mozgások rendszerbe foglalt szabályszerűségei tehát a tudományos világban eddig ismert valamennyi törvényszerűséggel igazolást nyertek – először a társadalomtudományban. A lefektetett elvek megerősítik azt az alapvetést, hogy a társadalom nem értelmezhető kultúra nélkül, mert nem csupán egyidejű vele, hanem létének előfeltétele.

a kultúra a társadalom előfeltétele

KULTÚRA, ÉRTÉKREND, ERKÖLCS

A fent ismertetett teljességre törekvő társadalomelmélet szervezőtényezője a kultúra, amelyben a behatárolható területen közösséget alkotó embereknek az egymáshoz és a világhoz való viszonya fejeződik ki. Egy meghatározás szerint a „közös töről (*colere*) fakadó szó a kolónia, a kultúra és a kultusz: mindhárom a letelepedett embercsoportok lakhelyére, létfenntartásuk érdekében a természeti folyamatokat gondozó, befolyásoló vagy átalakító tevékenységére (köztük a föld művelésére) s a közösségük összetartó azonosságát szavatoló hiedelmeket megerősítő gyakorlatokra utal.”¹³ A közös múlt rendszerint egy adott helyhez tartozik, az egyének osztoznak a közös sorsban, maradandó értékekkel azonosulnak, büszkék a kiváló teljesítményekre, céljuk a megmaradás.

13 WESSELY Anna: *A kultúra szociológiai tanulmányozása = A kultúra szociológiája*. szerk. Uő., Osiris–Láthatatlan Kollégium, Bp. 2003. 7.

A világ szelleme – Fáklyavivő szobra, lábánál láncaitól megszabadított oroszlánnal (Pexels)

A 20. század közepén Alfred Louis Kroeber és Clyde Kluckhohn 165 kultúraértelmezést gyűjtött össze, amelyek száma azóta természetesen tovább gyarapodott. A kultúra számtalan meghatározása alapján az emberi kapcsolatok és szerveződések módját takarja, míg a kultusz ezen belül az adott területhez kötődő személyek, tárgyak, vélekedések közös tiszteletére szűkül.¹⁴ A felsorolt kategóriák közül a tágabb elvont fogalom, a kultúra az, amely közösség-szervezőerővel bír, mert az a közösség által elfogadott strukturált értékrendet foglal magában. A helyes és követendő értékrendszert hordozó magatartási szabályok, vagyis társadalmi normák elkülöníthetőek például szokásra, illemre, erkölcsre, nyelvi normákra, vallási normákra, politikai normákra, szakmai előírásokra, jogra. Az íratlan és írott szabályok megsértése büntetéssel jár.

Bár az erkölcs lehatárolt normatípusként szerepel, mégsem lehet nélküle a többit leírni, mert áthatja valamennyit. Ugyanis a közös értékrend azt a közös jó vagy ideális állapot elérését célozza, amelynek érdekében végzendő tevékenységek morálisan indokolhatók a közösségben. Továbbá a közös értékrend annál stabilabb, minél inkább meghaladja az ember anyagi világának érdekeit,

¹⁴ Alfred Louis KROEBER – Clyde KLUCKHON: *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*. Harvard University, Cambridge, 1952. Vö. Pierre NORA: *Emlékezet és történelem között*. ford. HAAS Livia és mások, vál. és szerk. K. HORVÁTH Zsolt, Napvilág, Bp. 2010.

Keresztény kultúra –
Háború utáni látkép
az esztergomi Bazilika tetejéről,
háttérben a felrobbantott
Mária Valéria híddal, 1945
(Fortepan / Divéky László)

azaz mennél virtuálisabb, transzcendensebb. Emellett a hatalom birtokosainak pedig annál inkább erősebb az uralmi helyzetük, mennél szélesebb legitimációs térrel rendelkeznek. Tehát a hatalmi koncentráció lehet bármilyen erős, csak akkor kerül a közösség, a társadalom által elfogadott uralmi pozícióba, ha van nyíltan vállalt, számonkérhető – minél nagyobb tömegeket meggyőző – hivatkozási alapjuk. Uralják a helyzetet. Az egyén és a közösség viszonylatában a morális megfelelést támogatják az egyén szintjén belsővé vált erkölcsi elvek, amelynek legelső ellenőre az emberi lélek önismerete, a lelkiismeret. Az embernél azonban az önmagáról, a világról való tudása az, ami alapján felszínre

kerülnek azok az értékek, melyek az önazonosságnak értelmet adnak, és amelyek kitüntetettségét a közösség valamennyi tagja követendőnek és megtartandónak fogad el.

Keresztény alapok és keretek

A kereszténység az egyik olyan általános érték- és nézetrendszer, amelyet hosszú ideje nemzedékek vallhatnak magukénak. A tudatos transzcendens alkotó, vagyis Isten létét hirdető kereszténység tanításai szerint az ember

egykor elfordult Istentől, vagyis bűnbe esett, ezért elterjedt a világban a bűn, amiért a földi életet a szenvedés és a halállal sújtja. Mivel az ember nem tud szabadulni a bűnből, ezért Isten Jézus Krisztus képében született az emberek közé, magára vette valamennyi bűnt, hogy saját kereszthalálának áldozatával megváltsa az őt követőket. Isten pedig új teremtésben fogja megújítani a világot, majd a halottak feltámadnak az örök életre, akik vagy egységben lesznek Istennel, így üdvözülnek, vagy elválnak Istentől, ezért elkárhoznak.¹⁵

A kereszténységnek nagy adóssága van a lélekkel szemben, hiszen mióta a Szentlelket egylényegűsítették az Atyával és a Fiúval (a 381. évi Nicea–konstantinápolyi hitvallással),¹⁶ kikopott a „lélekről” való gondolkodás és korábbi tudás, s csupán 19. század materialista gyökerű pszichológiája, azaz „lélekleíró” tudománya hozta vissza a köztudatba, érzékeltetve, hogy a lélek reakciógyűjteménye mellett annak mibenléte rejtély maradt. A pszichiátria, a lélekgyógyászat a tünetek csökkentését, megszüntetését vállalja az ember és környezete közötti diszharmónia oki feltárásával. Pedig minden közvetett tudományos tény arra utal, hogy az emberi lét utánozhatatlanságát és nagyszerűségét épp a lélek adja, amelynek eddig feltáratlan a transzcendens szférával való szoros kapcsolata. Sigmund Freud a 19–20. század fordulóján a lélekről mint összetett térbeli jelenségről írt.¹⁷ Az európai történelemnek az ókori göröggel induló időszakától kezdődően egyre erőteljesebb a természetfeletti erő antropomorfizálása, emberi tulajdonságokkal való felruházása. Az ember földi létének egyik lényegi tulajdonsága a kíváncsiság, a megérteni vágyás, az ezzel kapcsolatos útkeresés különböző szempontjai kultúrtörténeti korszakokat alkotnak. A keresztény kultúrában a felvilágosodás idején vélték úgy, hogy az emberi ész képes megismerni a lehető legtöbbet a világból.

A kereszténység egykor megpróbálta helyreállítani a megfoghatatlan Mindenható tekintélyét, és ezért a szeretetet, a másokkal való együttérző bánásmódot hirdette. A skolasztikus irodalom szerint az örök törvény nem más, mint az isteni bölcsesség, az isteni ész legáltalánosabb terve, amely a teremtett világban valósul meg. Az ember mint értelmes teremtmény ugyanúgy függ az isteni gondviseléstől, mint bármely más teremtmény, mert gondoskodik magáról és a többiekéről, ennek révén pedig maga is részesül az isteni gondviselésből, vagyis az örök észből, ami képessé teszi saját lényegének és céljának megvalósítására. Az ember azonban azzal is az örök törvény részeseként cselekszik, hogy megfogalmazza célját, döntést hoz, majd megvalósításakor mint törvényhozó lép fel. Így az embernek az örök törvényben való részesedése tulajdonképpen természeti törvény. A cselekedetek legfőbb bírója a lelkiismeret, amelynek mozgatórugója a jó belátása, a természeti irányultság és a közjó követése. A törvényhozó ész meg tudja különböztetni a jót és a rosszat, ugyanis felismeri, elemzi és értelmezi az ember természeti irányultságát. Nyíri Tamás úgy fogalmaz, hogy „a természetjogi érvelés az ember természetére (lényegére, fogalmára) s a világban való helyére hivatkozik. A jó, az erkölcsileg kötelező az, ami megfelel az ember totalitásának és finalitásának, az ember természeti, történelmi, társadalmi (és transzcendentális) összefüggésekben tekintett valóságának, méltóságának.”¹⁸ A középkor végi reneszánsz művészeti irányzatban feltámadt az ókori görög példa, ahogy az Michelangelo Sixtus-kápolnabéli freskóján is látható, de a 18. század felvilágosodása kezdte leváltani Istent az igazodás magaslátáról, hogy helyette az embert tegye mértékadóvá. Az addigi teljesnek tekintett világnézet látóköre az ember megismerésszintjére szorítkozott, vagyis az új szemléletmódban a világban való tájékozódást megjelenítő képzeletbeli fraktálgörbe sugarának íve kisebb lett.

A felvilágosodás természetjoga az észből származtatta a jogelveket, és eltekintett az isteni vagy természeti tényezőtől. Ekkor azonban Immanuel Kant még megalkotta a legfőbb morális törvényről, a kategorikus imperatívusról szóló nézetét, amely a feltételezett legfőbb jónak, vagyis Istennek való megfelelést tűzte ki célul, mondván: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor

15 Mircea ELIADE: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. ford. SALY Noémi, Osiris, Bp. 2006.

16 Uo. 602.

17 Sigmund FREUD: *A pszichoanalízis foglalatja = Uő.: Esszék*. ford. BART István és tsi., Gondolat, Bp. 1982. 410.

18 NYÍRI Tamás: *Alapvető etika*. Szent István Társulat, Bp. 2003. 121–122.

egszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen.”¹⁹ Az idealista német filozófus lehetetlenségnek tartotta az emberi lény áruba bocsátását, mivel az egyúttal transzcendens lény is, bár része a megfogható világnak, de el is tud attól vonatkoztatni, és ezért van méltósága, amiért pedig feltétlen tisztelet jár neki. A korszak idealista gondolkodásának talán legnagyobb hatású folytatója G. W. F. Hegel a Világszellemben (*Weltgeist*) ragadta meg a legfőbb mozgatóerőt, mellette a természetben látta az önmagától eltávolodott eszmét, amely a saját magára találásában tér vissza önmagához.²⁰ A filozófus felfogásában ez az önmegismerési folyamat nem más, mint a történelem, amely a kultúrában bontakozik ki, legmagasabb rendű szervezeti formája pedig az állam. Az emberi (szubjektív) szellemet a lélek, a (testben lévő) tudat és a (külvilágra is ható) ész alkotja. Az emberen kívüli, őt is meghatározó objektív szellem működési köre a jogra, a moralitásra és az erkölcsiségre terjed ki, melyek csak rendezett keretek között érvényesülhetnek. A három elemből az első kategória jelenti a szabályozott szabadságot, a második mint akarati tényező lefedi a jótettet, a jó szándékot és a kötelességet, végül a harmadik tétel a családot, a társadalmat és az államot tartja össze. Az egész rendszer az isteni ész befolyása alatt áll, amelyben a művészet közvetít az érzékelt valóság és a tiszta ész között, a vallás továbbá Isten gondolati önkifejeződése, melynek tükrében a filozófia túlmutat a valláson, mert a vallási tudatot képes az önazonosságot feltáró filozófiai tudattá változtatni. Hegel volt az első, aki rendszerszerű világnézetet állított fel.

Modern idők

Látszólag tisztult a láthatóvá tett viszonyítási keret, azonban az embereket továbbra is foglalkoztatták a számukra rejtett szféra történései. A 19. században megerősödő materialista nézetek számos kifogást találtak az idealista szemléletben, mivel erősen leszűkített nézetrendszert képviselnek, amellyel már önmagában csak egy részletét magyarázzák az elképzelhető nagy egésznek (elismerve, hogy még így is számos megállapítással járultak hozzá az emberi megismeréshez). A korabeli világi hatalmi elitek egyrészt uralmi helyzetük megerősítését várták attól, hogy félretolták a mindenki – így felettük is – álló felsőbb erőt, annak elvárásait, és a földi életben az anyagi javak megszerzésére helyezték a hangsúlyt, másrészt könnyebben tudták befolyásolni a szükséglettudatúra korlátozott tömegeket. Sikert elváltatniuk az államot és az egyházat, amelynek következtében a vallásos szemlélet visszaszorult.

Az erényes földi élet túlvilági létbeli érdeme jelentéktelenné, hiteltelenné vált, a jutalom csakis a halállal véget érő anyagi világ keretei között nyert értelmet: megbecsültségben, rangban, vagyonban. A 20. század közepén hódító fogyasztói társadalomban azonban mégis tág teret kapott az idealista filozófia egy sajátos, énközpontú ága: az egzisztencializmus. A materialista gondolkodás korlátozottnak tartotta a vallásos világfelfogást, mégpedig az élet örömeit is beárnyékoló eredendő bűnösség hirdetése miatt. Az anyagi lét javait hajszoló korban az idealizmus gyakran hivatkozott a bűnösség meghatározottságára és a földi lét végességét jelentő halálra. A fent hivatkozott emberi tájékozódás fraktálgörbéjének sugara egyre csökkent, majd körbeért, és egy másik, kisebb fraktálgörbe szintjére fordult.

A 20. század elején Martin Heidegger világitott rá legpontosabban minderre a lét és idő összefüggéseit tárgyaló művében, érveléseiben pedig rendre hivatkozott a klasszikus elődök vonatkozó megállapításaira. A Lét mindig egy nagy „általános egység” transzcendens fogalma volt, melyet Arisztotelész is csak az analógia segítségével tudott megragadni. Kiindulópontja szerint „ha a kérdezett a lét, és ha a lét a létező léte, ebből az következik, hogy a lét kérdésének kikérdeztette maga a létező”.²¹ A tétel nem egyszerű körbenforgásra utal,

**a Világszellem
mint a legfőbb
mozgatóerő**

19 Immanuel KANT: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája.* ford. BERÉNYI Gábor. Gondolat, Bp. 1991. 138.

20 G. W. F. HEGEL: *A szellem fenomenológiája.* ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Bp. 1961.

21 Martin HEIDEGGER: *Lét és idő.* ford. VAJDA Mihály és mások, Osiris, Bp. 2019. 22. Kiemelés az eredetiben. (Az innen származó idézetek pontos helyét a továbbiakban a főszövegben, zárójelben adjuk meg.)

Árnyékvilág –

Az idős Martin Heidegger a Fekete-erdőben álló todtnaubergi háza mellett (X)

hanem a Lét, vagyis az általa jelenvalónak nevezett tényező szerkezetére. A Lét meghaladja a létezőt, mert az előbbi feltételezi és meghatározza az utóbbit. Az ember szempontjából Heidegger létezőnek tekintett minden gondolatot, viszonyulást, felfogást, létmódot, azaz valamennyi emberi megnyilvánulást. Mint írta: „A jelenvalólét oly módon van, hogy létezve [*seiend*] megértsen olyasvalamit, mint a lét. Ennek az összefüggésnek a megőrzése mellett rá kell mutatni arra, hogy az, amiből a jelenvalólét egyáltalán valami létet – kifejtetlenül ugyan – megért és értelmez, nem más, mint az idő” (32–33). Az az idő, amely az örökkévalóságot is jelenti Platón kozmológiájában, „mozgó képmását alkotja meg az örökkévalóságnak, és berendezvén az eget, ezzel megalkotja az egységben megmaradó örökkévalóság szám szerint tovahaladó örök képmását, amelynek mi az idő nevet adtuk” (455).

A Lét világában túlmutat az időkategóriákon. A múltból keletkező (és a jövő felé tartó, vagyis a kettőt egyesítő) jelenvalólét önmaga történetiségét is bizonyítja, ezért képes történelemtudományt létrehozni. A jelenvalólét a térben írható le, mivel a tér alkotja a világot, valamint térbeli kiterjedése folytán egyúttal világon-benne-létként megmutatkozik, amely eredendően az egészet képviseli. A jelenvalólét a feltárult lét, vagyis az önmeghatározás egyúttal olyan együttlét, amelyben a készség, a megértés és a beszéd révén megkülönböztethető az igazság, a nem-igazság, a jó és a rossz. A világban-benne-lét záró aktusa a halál, amely lehatároltságában hordozza a lehetséges egészhez való illeszkedését. „A történelem története a világban-benne-lét története” – írja a *Lét és időben*

(419). A történések szerkezetének megismerése elvezet a történetiség megértéséhez. Heidegger okfejtésében a lélek határozza meg a létmódot, amelynek kritikai megnyilvánulása a lelkiismeret, amely felhívásszerűen lép fel, „a jelenvalólétet legsajátabb önmaga-lenni-tudására [ideálképére] hívja fel, és ezt oly módon teszi, hogy felszólítja legsajátabb bűnös-létére” (295). Máskor azt írja, hogy „a jelenvalólét önmagát hívja a lelkiismeretben” (301). A létező a szorongás állapotában tudja feltárni múltját önmaga kiteljesedéséhez azért, hogy megtervezhesse jövőjét, majd annak tematizálásával kivetíti – transzcendenssé teszi – a vágyott állapotot, amelynek folyamata végig igazodik a környező nagyobb részhez vagy egészhez, miközben megvalósul a létező értelmének vagy feladatának nevezett „gond” és az ezen alapuló „gondoskodás”.

Heidegger következtetése szerint a lélek és a szellem kapcsolatában a szellem a lélek önmagát időben tükröző képességével írható le, és ehhez a korábbi nagy filozófusok megállapításaira támaszkodott. Őket idézi. Arisztotelész például így írt erről: „Ha természete szerint semmi más nem alkalmas a számolásra, mint a lélek és a lélek felfogó képessége, akkor lehetetlen, hogy létezzék idő, ha nem volna lélek” (460). A görög filozófus egyébként felvetette az idő és a gömbforma kapcsolatát. Szent Ágoston az összefüggést másképp fogalmazta meg: „Ebből úgy látom, hogy nem más az idő, mint kiterjedés. Ámde nem tudom, hogy minek a terjedése. Igazán csodának tartanám, ha nem a léleké volna” (460). Mellettük részletesebben vette elő Hegel érveit is, aki – hozzá hasonlóan – a szellemet időbeli és térbeli jelenségként írta körül, és szintén sokat merített Arisztotelész tanaiból. Heidegger végül eljutott a kínai taoista tanokat idéző megállapításhoz, miszerint a Lét szerkezete egy út a célhoz mint a létkérdés kidolgozásához, vagyis a létező a múltban kialakult önvaló elfogadása után képes közelíteni jövőbeli önmagához, hogy visszatérhessen oda, ahonnan származik: önmagába. A kor közfelfogásához képest Heidegger a halállal befejeződő emberi létértelmezésre a lehető legteljesebb magyarázatot adta úgy, hogy annak a korábbi bölceleti irodalom nyomán térbeli és időbeli tulajdonságai megjelenjenek, mindemellett kitért a lélekre, a lelkiismeretre és a (tudatosság nélküli) transzcendenciára.

A 20. század közepére a civilizációs társadalmi nyomás miatt a szabályrendszer egyre összetettebbé és bonyolultabbá vált, amit az is érzékeltet, hogy az időfogalom egyre osztódó időkategóriákra tagolódott, úgymint életidő, munkaidő, üzemidő, menetidő, tanulási idő, szünidő, örökidő, mért idő, filozófiai idő, fizikai idő, téridő vagy természeti időtudat, vidéki időtudat, városi időtudat, és így tovább.²² Az ember számára a már többször említett tájékozódási fraktálgörbe sugara hatványozódó mértékben csökkent, s mind újabb és egyre kisebb fraktálgörbékbe fordult, közelítve az önfeladás pillanatának perdületéhez. Azaz a fogyasztói társadalom tagjai saját életük alakításában mind rövidebb időtávot képesek kiszámíthatóan belátni, létük munkaerőforrásnak tartott áruvá egyszerűsödött, méltóságuk mellőzhető körülményé vált, csak akkor érhetik el az elégedettség és boldogság állapotát, ha valamilyen pillanatnyi vágyat, szükségletet, kielégítő élményt vásárolnak. Az ember saját létére, érdekeire vonatkozó tájékozódását és helyzetértékelését nehezíti a társadalmat átszövő szabályok sokasága, változékonysága és a rázúduló információk özöne.

Nem véletlenül figyeltek fel a tudósok, többek között Ludwig von Bertalanffy, a rendszertudományok megalapozója is arra, hogy az üzleti konferenciák azért zárultak eredménytelenül, mert a képviselt érdekek ütköztek a hagyományos erkölcsökkel.²³ Látványosan felerősödött az a folyamat, amelyben az emberi szabadságjogok mögé bújtatott magánérdekeket a pénz mozgatja a közösség rovására, miközben sorozatosan sérülnek a morális szabályok, és a társadalom figyelme megoszlik az elé tárt „kisebb” erkölcsi vétségek és érdekek között.

a lélek
határozza meg
a tudatot

22 Norbert ELIAS: *Időben élni* = Norbert ELIAS – Pierre BOURDIEU – Werner BERGMANN: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* ford. BERÉNYI Gábor – BOJTÁR B. Endre, szerk. E. BARTFAI László – GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, Akadémiai, Bp. 1990. 15–47.

23 Ludwig von BERTALANFFY: *...ám az emberről semmit sem tudunk. (Robots, Men and Minds)* ford. FÜZESÉRI András, Közgazdasági és Jogi, Bp. 1991. 54–55.

Azonban a globalizált virtuális térben egyre inkább nyilvánvalóak a korábban leplezett magánérdekek, valamint a tömegek morális ítéletalkotásának befolyásolási kísérletei a média útján. Megnőtt a kommunikáció természetének és mibenlétének vizsgálata, s ezen áramlat sodrásában kezdte lefektetni Bertalanffy rendszerelméletének fundamentumait azért, hogy az egészet, a részek kapcsolatait, kölcsönhatásait, a rendszer önszerveződését és megismerési útjait tanulmányozza. Az új tudományos szemlélet egyik fontos modellalkotási módszere az analógia volt. A tudós elemzéseinek summázata szerint a tudományos megismerésben – a korszerű technikai eszközök mellett is – a hasonlóság vezet eredményre. Mint fogalmazott:

„Minden múlandó dolog csak példázat«, de egy példázat, bármily tökéletlen is. És Nicolaus Cusanus-szal szólva: *ex omnibus artibus relucet totum*; szabadon fordítva: minden részaspektus, amennyiben becsületes fáradozás nyomán nyerték, az isteni rész egésze.²⁴

Vagyis a természettudományi (biológiai) alapokról induló Bertalanffy eljutott az abszolút tudásként megjelölt istenfogalomhoz, ami viszont több mint a heideggeri transzcendens, mert az nem más, mint a tudattal rendelkező transzcendens Lét. A tudós idézett tétele felnagyította az ember számára a már sokszor említett tájékozódási fraktálgörbe sugarát arra a távolságra, amellyel a világ befogható a legteljesebb egészbe úgy, ahogy az egykor, a régi korok tudásában már megvolt.

ZÁRSZÓ

A 21. századra Európa nyugati része megtagadta a saját társadalmi életének erkölcsi kereteit képező kereszténységet, amely a múltját is jelentette, megszakítva azt a kultúrában rejlő időtényezőt, amely az önazonos kultúra jövőbeli folytatását lehetővé tenné. De elhagyva az öreg kontinenst, nem igényel különösebb bizonyítást, hogy nemcsak Európa, hanem az egész Föld kultúrtörténetéből kimutatható a transzcendensről, pontosabban a tudatos transzcendensről, a felfogható legnagyobb egészről való tudás és hagyomány.

A régi nagy kultúrák közül talán az ókori Egyiptom a legközismertebb, ahol valamikor a túlvilági életnek komoly hagyománya volt, vagyis az embernek önmagára és környezetére vonatkozó időérzékelése szinte a végtelenbe tartott.²⁵ A mai nyugati világot meghatározó, szekularizált nagy tőkehatalmak mai struktúrája alig 250 éve alakult ki, s az általa keltett, egyre gyorsuló változás már őt magát is létében fenyegeti. Míg az egyetemes erkölcsi elveket hordozó transzcendens, hagyományos értékrendre, hosszú belátható életidőre épülő kultúrák több száz, több ezer éven át fennmaradtak. A történelem arról tanúskodik, hogy azokban az országokban, ahol az állami keretek alapjai minél közösségibb, netán emberi érdekek feletti, vallási tételekben lefektetett, transzcendens értékeken nyugszanak, ott a vezetők annál inkább képesek kivívni maguknak az uralmi helyzetet. Tehát azokban a közösségi kultúrákban mint létező rész-

egységekben, amelyekben az erkölcsi alapvetések mennél inkább képesek követni a Mindenséget mint a felfogható egészet fenntartó morális törvényeket, tovább fennmaradnak, mert erősebb az a legitimáló tényező, amely hosszú működőképességet (működési időegységet) biztosít.

A természettudományi felvezetés utáni hosszabb társadalomelméleti és kultúrtörténeti kitérő arra szolgált, hogy felvesse annak valószínűségét, miszerint a világot magyarázó teljesebb tudás évezredekkel ezelőtt már megvolt. Az azóta fennmaradt szövegek töredékeiben őrzik ennek részleteit. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az egykori egészről való tudásban fontos szerepe volt

a közösségi kultúrák tovább maradnak fenn

²⁴ Uo. 118.

²⁵ ELIADE: *I.m.* 84–104.

a gömbszerű kiterjedésnek, amit összefüggésbe hoztak – a transzcendensbe is vetülő – idővel, térrel, lélekkel és Istennel, mint amelyek vélhetően uralják a materiális közeg működését. A természettudományi kutatások talán a megfelelő, a hasonlóságot követő modellezéssel eljutnak ahhoz, ami a látható és a láthatatlan világot, benne az embert leíró legteljesebb magyarázatot adja. ■

Jelen idő –
Párizsi felirat 1968-ban:
„Élj a mában”
(libcom.org)